Fra likestilling til likeverd:

Norsk helse- og sosialarbeid i fortid og nåtid

Tekst:
Filosof Tore Frost, UiO

Foto:
Hanne Engelstoft

Innledning om hvorledes den norske demokratibygging startet i etterkrigstiden

Fra tid til annen kan det lønne seg å kaste et blikk tilbake og forsøke å se de store linjer i historiens gang. Selv er jeg blitt mer og mer opptatt av hvorledes det moderne Norge reiste seg som en fugl Føniks fra asken etter 1945. Norge ble på dette tidspunkt registrert som Europas nest fattigste land (fattigst var Hellas). De fem krigsårene hadde lagt all nasjonal infrastruktur i ruiner og tappet landet for kapital. Byggingen av Norge som en moderne nasjon er historien om hvordan det norske sosialdemokrati ble til i en tid

(fra 1945 til 1960) da alle nasjonsbyggere hadde en felles politisk visjon, hva enten det dreidde seg om en Erik Brofoss, direktør for Norges Bank, statsledere som Einar Gerhardsen, Oscar Torp, eller, for den saks skyld, høyremannen Carl J. Hambro, en forsvars- og (senere) justisminister som Jens Chr. Hauge, helse- og sosialminister Karl Evang og, for ikke å glemme den kanskje aller viktigste, kontorsjef Rolf Hofmo, mannen bak den statlige satsning av kommunehus i alle kommuner, idrettsplasser i alle kommuner (STUI) og Norsk Bygdekino i form av busser som rullet rundt over hele landet til alle kommuner med bl.a. Filmavisen, datidens dagsrevy.

Betydningen av disse pionerenes innsats i nasjonsbyggingens tjeneste kan ikke sterkt nok understrekes. Landet ble bygget med glød og sterk lidenskap. Folk sukket nok fra tid til annen over at de gamle emissærene ble borte med den nye tids Karl Evang–elisme! Den politiske retorikk nådde høyder som vi aldri senere vil kunne måle oss med: *By og land – hand i hand!* Hensikten var klar: Norge skulle gjenreises som en moderne nasjon med kravet om full likestilling mellom alle klasser i samfunnet som et grunnleggende etisk imperativ. Det nye Norge tok et oppgjør med den gamle embedsmannsstaten og innførte en enhetskultur, hvor alle borgere skulle likestilles og dele likt av de sosiale goder etter hvert som de nye lovbøkene kom på plass. Enhetsskolen ble derfor på mange måter et symbolsk uttrykk for byggingen av det som skulle bli det norske sosialdemokrati.

Likestilling ble selve signaturen for det norske sosialdemokrati

Fra og med 1960-årene var denne likestillingskultur etablert som fundament og premissleverandør til de verdier som det norske velferdssamfunn utviklet seg videre på. Nå følger tyve år hvor «the underdogs» – de svakerestilte grupper i samfunnet – begynte å gjøre sine likestillingskrav gjeldende. I første omgang gjelder det kvinnebevegelsene, som nærmest eksploderte i 1970-årenes frigjørings-kamper inntil vi i 1979 fikk de første likestillingslover og opprettelsen av et nasjonalt likestillingsombud. I deres kjølvann kom organisasjonene for de funksjons- og utviklingshemmede på banen med krav om full likestilling, som resulterte i den største nasjonale reform inntil da, nemlig HVPU-reformen, med nedleggelse av de store sentralinstitu-sjonene og tilbakeføring av de hjelpetrengende til egne kommunale boliger. Det var ikke alle som fikk et bedre liv, men det er ikke hovedsaken. Det viktigste var at man fikk gjennomført en reform for de svakeststilte tuftet på kravet om full likestilling for alle uten unntak. Dette krav kom også etter hvert til å omfatte de store psykiatriske institu-sjonene, med striden rundt Reitgjerdet som den mest betente sak.

Det vil føre for langt å gå mer i detalj hvorledes det moderne Norge ble bygget på grunnlag av kravet om full likestilling som et etisk imperativ. I nyere tid kom NAV-reformen, likestillingsloven av 2005, opprettelsen av et eget likestillings-departement (som Norge er alene om), den nye ekteskapsloven av 2009, og – i dens

umiddelbare kjølvann – den helt nye bioteknologiloven. Disse kjensgjerninger viser med all ønskelig tydelighet hvor langt det moderne Norge fortsatt er villig til å gå i likestillingens navn, tross voldsomme protester fra for eksempel en Nina Karin Monsen, Fritt Ord-prisvinner i 2009.

Dette er kortversjonen av historien om hvorledes Norge i løpet av seksti års utvikling forvandlet seg fra å være Europas nest fattigste land til (i 2006) å bli registrert som verdens tredje rikeste land (i 2009, etter Islands finansielle kollaps, ligger visst Norge på andreplass). Det er intet annet moderne land som kan fremvise en tilsvarende suksess-historie, og det er heller intet annet sammenlignbart land som har kommet lenger i gjennomføringen av en radikal likestilling mellom alle grupper i samfunnet. Vi skal også huske på at selve substantivet 'likestilling' er norsk i sin opprinnelse. Svenskene har, med tidligere statsminister Tage Erlander i spissen, forsøkt å importere det (*jämställning)*, men ikke på langt nær i samme format som i Norge. Her rører vi ved selve signaturen for det norske sosialdemokrati.

Den norske likestillingskulturens slagside

Så langt er alt vel og bra. Vi har god grunn til å feire med nasjonal stolthet fortellingen om hvorledes Norge har utviklet seg som en moderne nasjon. Men , som i alle gode historier, har også denne fortellingen sin slagside. Det ble klart for oss ved inngangen til 1990-årene. Gro Harlem Brundtland, selve inkarnasjonen av det norske likestillingsdemokrati, tapte riktignok valget i 1989, men det politiske slagordet: *Det nye Norge* kom til å leve videre, i og med Syse-regjeringens fall i 1990 og Gro Harlem Brundtlands maktovertagelse, med seier ved neste stortingsvalg i 1993. Nå var tiden kommet til å heve blikket ut over våre nasjonale grenser, sterkt tilskyndet av kampene om Norge nå skulle søke om å bli medlemsland i EU. Et regjeringsoppnevnt utvalg hadde allerede i 1989 fått i oppgave av Justisdepartementet i å utrede Norges internasjonale stilling som rettsnasjon, hvor særlig rettsvernet for de svakest stilte sto i fokus. Denne offentlige utredning kom med en sjokkmelding, som skapte rystelser langt inn i departementene og direktoratene. Den ble publisert og overlevert til regjeringen i mai 1993 under tittelen: *Lovgivning om menneskerettigheter* (NOU 1993:18).

Konklusjonen her var at Norge som rettsnasjon var blitt sinken i den internasjonale klassen. Vi hadde åpenbart ikke fulgt godt nok med i den internasjonale rettsutvikling, som fulgte et helt annet spor enn det norske likestillingssamfunn. Dette sporet ble trukket opp av de store internasjonale deklarasjoner og konvensjoner, hvorav de viktigste var *Verdenserklæringen om menneskerettigheter*(1948), *Europakonvensjonen om menneskerettigheter* (1949), de to FN-konvensjonene (av 1966): *Konvensjonen om sivile og politiske rettigheter* og *Konvensjonen om kulturelle, sosiale og økonomiske rettigheter*, samt *FNs konvensjon om barns rettigheter*(1991). En egen europeisk menneskerettighetsdomstol ble opprettet i Strasbourg allerede så tidlig som i 1952 og fungerte som en slags

bølgebryter for hjelpetrengende menneskeskjebners rettsvern (på et individuelt grunnlag, til forskjell fra Folkerettsdomstolen i Haag, som ble opprettet av Folkeforbundet i mellomkrigstiden). Samtlige europeiske nasjoner hadde fulgt opp disse internasjonale rettsinstrumentene og inkorporert de viktigste rettighetsprinsippene i sine nasjonale lovverk på en helt annen gjennomgripende måte enn tilfellet var for Norge ble det fastslått i denne offentlige utredningen.

Fra likestilling til likeverd: To etiske imperativer på kollisjonskurs med hverandre?

Hvis man ser litt nærmere etter, vil man raskt oppdage at ordet *likestilling* ikke forekommer i disse ovenfor nevnte rettighetsinstrumenter, men derimot ordet *likeverd*. Det vil si, ordet forekommer aldri som noe eget substantiv, men alltid i betydningen av å være *equal in dignity* (Art.1 i Verdenserklæringen om Menneskerettigheter av 1948). Bak dette vokabularet: *å være like i verdighet* skjuler det seg et helt annet etisk imperativ: *Ethvert menneske har krav på å bli møtt (i sin verdighet) som en unik og usammenlignbar person, forskjellig fra alle andre.* Dette rettsvern for å bli forskjellsbehandlet på grunnlag av individuelle avvik har vært mangelvare i det tradisjonelle norske rettssamfunn, godt øvet som vi har vært i å praktisere kollektiv likestilling, det vil si at alle stilles likt og at enkeltmennesker kan behandles som kopier av hverandre i det offentlige liv.

Denne oppdagelsen skapte umiddelbart ringvirkninger langt inn i det norske byråkratiet. På rekordtid ble de institusjonelle betingelser lagt til rette for å inkorporere de tidligere nevnte internasjonale rettighetsinstrumentene. Utenriksdepartementet presenterte en stortingsmelding 17.desember 1999 (St. meld. nr. 21 (1999-2000): *Menneskeverd i sentrum. Handlingsplan for menneskerettigheter*), som ble vedtatt i statsråd samme dag. Europakonvensjonen og de to FN-konvensjonene av 1966 ble samme år inkorporert som en egen internasjonal menneskerettsparagraf i den norske grunnlov (§ 110 C), og i 2004 fulgte FNs barnekonvensjon etter. Samtidig ble det klargjort at disse rettighetsinstrumentene skulle ha prioritet fremfor alle andre lovbøker. Disse prosessene som preget tusenårsskiftet i Norge, kom til å forvandle fullstendig det norske rettsdemokrati. Det er nok å henvise til de fire helsereformene av 2001, hvorav særlig Pasientrettighetsloven og den helt nye lov om psykisk helsevern er de mest iøynefallende. I rask rekkefølge kommer nødvendige reformer i Loven om sosiale tjenester (særlig kap. 6A, som etter hvert konverteres til kap. 4A), i Opplæringsloven (særlig kap. 9A), i den helt nye flyktningeloven, i den like nye barnehageloven osv. Felles for alle de nye lovreformene er kravet om *respekt for alle menneskers likeverd*. Dessverre har vi nok av triste eksempler på at vi helt opp på ministernivå likevel ikke har innsett de dramatiske forskjeller det er mellom kravet om *likestilling* og det diametralt motsatte krav om *likeverd*.

De nye arenaer innen såvel psykisk helsevern som i samfunnet forøvrig krever

nå en helt annen oppmerksomhet om individuelle forskjeller enn den gamle enhetskulturen hadde forutsetninger for. Den som kjemper for et bedre rettsvern for hjelpetrengende menneskeskjebner og for en høyere etisk standard innen våre offentlige tjenesteytelser, med krav om at «tjenestemottakere får et helhetlig, koordinert og *individuelt tilpasset* (uthevet av undertegnede) tjenestetilbud» (Forskrift om individuell plan fra 2004, § 2a), blir hermed straks konfrontert med rammebetingelsene for våre forestillinger om menneskeverdet og med premissene for et meningsfullt liv. Retten til et helhetlig liv, i betydningen *likeverdig* liv, uansett funksjonsevne eller sykdomsforhold, er spikret fast gjennom de lovfestede

menneskerettighetskonvensjoner. De utgjør nå selve kjernen for den nye tids humanitetsidealer, som på sin side forlengst er blitt nedfelt i fagmiljøenes yrkesetikker. Hver enkelt profesjon legitimerer seg nok gjennom ulike yrkesetiske kodekser – yrkesetikkenes oppgave er jo primært å definere fagutøvernes spesifikke yrkesidentitet -, men de bygger alle uten unntak på de samme grunnleggende menneskerettighetsprinsipper. Dette er prinsipper som skal verne om de hjelpetrengendes rett til en helhetlig og koordinert tverrfaglig omsorg og rehabilitering. Disse prinsippene er på sin side nedfelt i Forskrift om individuell plan. Den ble endelig fastsatt av Helse- og omsorgsdepartementet 23. desember 2004 og videreutviklet i Sosial- og helsedirektoratets nye Veileder til individuell plan fra 2005.

De grunnleggende verdipremisser

Hvilke prinsipper dreier det seg om? De viktigste er uten tvil retten til informert samtykke, retten til selv å være beslutningstaker på et frivillig grunnlag, dvs. retten til autonomi og retten til å bli møtt med respekt for egen integritet, uavhengig av sykdom, funksjons- eller utviklingshemming. Disse prinsippene representerer i dag helt ufravikelige krav som de gode hjelpere legger til grunn som etiske rammebetingelser for enhver tjenesteytelse. Det er helt klart at de tre nevnte prinsipper står i en indre sammenheng med hverandre og neppe bør løsrives fra hverandre. Det er vanskelig å tenke seg at det er mulig å vise respekt for ett av prinsippene uten samtidig å vise respekt for de øvrige. Når vi idag likevel synes å gi prioritet til autonomi-prinsippet, så har det sin forklaring i at de to andre prinsipper fungerer som viktige forutsetninger for brukernes opplevelse av å stå overfor reelle valg og å kunne gjøre valgene på et fritt og selvstendig grunnlag.

Det vil føre for langt i dette kapitlet å diskutere alle de spørsmål som reiser seg i kraft av at disse tre prinsippene knesettes som forpliktende for all offentlig virksomhet. Jeg fastslår bare kort at brukernes rett til autonomi, å få innfridd sin rett til å være beslutningstaker, idag blir formalisert gjennom kravet om frivillig samtykke basert på grunnlag av adekvat informasjon. Det siste er ikke det minst viktige. Hovedoppgaven må være å tilrettelegge informasjonen på grunnlag av brukernes egne behov for informasjon. Informasjon *til* brukeren skal primært ha karakter av å være kommunikasjon *med* brukeren.

Disse rettighetsprinsippene har således bidratt til å bevisstgjøre de offentlige profesjonene om omfanget av de krenkelser som brukerne kan utsettes for, som følge av manglende kompetanse hos utøverne av de offentlige tjenester i kunsten å informere og kommunisere. Med utgangspunkt i de samme rettighetsprinsipper har vi her til lands i løpet av de siste to tiår også oppnådd å legge grunnlaget for en stadig bedre rettsbeskyttelse av enkeltmenneskers krav på respekt for sitt menneskeverd. Utviklingen av spesifikke rettighetsfestede lover har bidradd til å støtte opp under en slik respekt ved å lovfeste retten til å kreve hjelp fra det offentlige når det byr på for

store problemer å opprettholde et tilnærmet normalisert livet. Dette rettsvern for de «svake» grupper i samfunnet har gradvis kommet til å omfatte en stadig større del av norsk helse- og sosiallovgivning.

Det var på dette grunnlag en egen opptrappingsplan for psykisk helse ble satt ut i livet fra og med 1999. Den medførte en omlegning av det psykiske helsevern til regionale distriktspsykiatriske sentre (DPS), hvor pasientene primært kunne behandles poliklinisk i de kommuner hvor de hørte hjemme. Dette oppsummeres i tittelen på en veileder fra Sosial- og helsedirektoratet i 2006: *Distriktspsykiatriske sentre – med blikket vendt mot kommunene og spesialiserte sykehusfunksjoner i ryggen*. Opptrappingsplanen ble avsluttet i 2008 og en fellesnevner for såvel den som de tidligere nevnte lovreformer er kravet til de offentlige tjenester om å møte den enkelte bruker som en unik person i sitt eget liv og slutte med å behandle brukerne som kopier av hverandre i offentlighetens liv. Stikkordene for de nye rettighetskravene er eksempelvis kravet om *brukermedvirkning* og (for brukere med sammensatte hjelpebehov) kravet om *individuelle planer* eller (for alle uten unntak) kravet om regelmessige *individuelle samtaler*.

Hva er viktigst – lovgivning eller yrkesetikk?

Det er disse lovfestede rettighetskrav de offentlige yrkesmiljøene (statlige såvel som kommunale) nå må møte i form av oppdaterte og ajourførte yrkesetikker. Hvis så ikke skjer, vil det oppstå et politisk behov for å beskytte brukerne i forhold til alle uklare og diffuse punkter i yrkesetikkene. Konsekvensen vil bli et samfunn hvor lovgiverne detaljregulerer de offentlige tjenester gjennom et stadig mer rigid lovverk, som går på bekostning av den enkelte yrkesutøvers frihet og handlingskraft i vanskelige situasjoner hvor det blir nødvendig å finne individuelle løsninger. Fordelen ved å holde lovgivningen på et mest mulig generelt nivå er at den enkelte yrkesutøver dermed stimuleres til å øve seg i å løse dilemmaer ut fra et profesjonelt skjønn og med en villighet til å ta på seg et personlig ansvar for egne valg. Vi skal huske at kravet på *like* rettigheter for alle brukere av offentlige tjenester ikke nødvendigvis betyr at alle har de *samme* rettigheter. Denne distinksjonen kan ikke sterkt nok understrekes, da den er helt avgjørende innen arbeidet blant etniske minoriteter, blant funksjonshemmede og forøvrig brukere med særbehov for offentlig hjelp.

Disse refleksjonene vil være helt vesentlige i arbeidet videre med å utvikle gode og slagkraftige yrkesetikker, konkretisert gjennom menneskerettighetsinstrumentene, slik at vi motarbeider alle tendenser til en byråkratisering og ansvarsvegring innen de offentlige tjenester og servicetilbud. Tendensene kan faktisk allerede spores, og det forbauser vel ingen når jeg påstår at dette har en klar sammenheng med (i verste fall) profesjonenes uvilje mot å gjøre yrkesetikkene presise nok eller (i beste fall) manglende konsensus om hvordan de skal forbedres.

Det skader vel heller ikke å minne om at det er mye lettere å revidere en yrkesetikk

enn det er å forandre på et lovverk, ikke minst når behovet for å tilpasse yrkesutøvelsen til sosiale endringer oppstår. Vi skal dessuten være oppmerksomme på at livet aldri innretter seg etter regler og paragrafer. Det vil alltid oppstå situasjoner hvor vi må handle på kollisjonskurs med vedtatte kjøregler i fagutøvelsen. I slike tilfeller er det langt gunstigere at det er yrkesetikken vi får problemer med og ikke lovgivningen. I førstnevnte tilfelle vil overtramp invitere til en vurdering av overtrampet på et faglig grunnlag, gjerne innen et yrkesfaglig etisk råd. I sistnevnte tilfelle, derimot, vil overtrampet ha karakter av å være en kriminell handling og sanksjonene vil bli truffet på et juridisk grunnlag.

I perspektiv av de svakest stilte og de hjelpetrengendes skjebnefellesskap er nok tiden moden for å sikte denne utvikling nøyere med tanke på hvilken fremtid den peker mot og hva slags livsinnhold vi ut fra de samme fremtidsutsikter kan gjøre oss håp om.

De to mangeltilstander

Norsk helse- og sosialvesen lider åpenbart av to alvorlige mangeltilstander. Den ene skyldes, ikke mangelfull økonomi, men en kronisk mangel på refleksjon fra de offentlig autoriserte hjelperes side over klare systemfeil innen helse- og sosialomsorgen, kommunikasjonssvikt mellom kommandolinjene, manglende vilje til å erkjenne at hver enkelt hjelpetrengende menneskeskjebne har en lovfestet rett til å møtt som en selvstendig beslutningstaker over eget liv og helse. Kravene om reell brukermedvirkning, god tverrfaglighet og utviklingen av individuelle planer som utarbeides i samarbeid med den hjelpetrengende, underbygger dette.

Den annen mangeltilstand finner vi hos de hjelpetrengende. Norsk helse- og sosialvesens største problem er at altfor mange brukere av de offentlige hjelpetjenester er altfor villige til å si ja til nær sagt hva som helst de blir tilbudt, særlig gjelder det mennesker med omfattende psykiske lidelser, de alvorlig syke og funksjons- og utviklingshemmede. Mangeltilstanden kan best forklares med vanskelighetene spesielt disse brukergruppene har med å få kvalifisert hjelp. Når man har stått i kø lenge nok, blir man tilsvarende ydmyk når hjelpen tilbys, særlig når den som regel blir ledsaget av tause, men talende, påminnelser om hvor lykkelig den hjelpetrengende bør være over i det hele tatt å ha fått hjelp.

Jeg håper ikke at denne kritikken misforstås dithen at jeg ønsker meg et feilfritt helse- og sosialvesen. Vi må kunne feile for å bli bedre. Feilfrie helse- og sosialarbeidere er uten utviklingsmuligheter. Alt står og faller på de gode hjelperes vilje til å erkjenne egne begrensninger og mot til å innrømme at vi alltid kan forbedre hjelpeevnen, det være seg synsevnen, lytteevnen, aksep-tasjonsevnen, vurderingsevnen såvel som forståelsesevnen, i det hele tatt evnen til å møte de hjelpetrengende med god respekt.

En vismann innen norsk geriatri, Peter F. Hjort, sier det slik: Det er tilgivelig å feile, men det er utilgivelig ikke å reflektere over feilene. Selv har jeg nok ikke ennå

oppnådd den milde overbærenhet som åpenbart følger med høy livsalder, så jeg velger å uttrykke det noe skarpere, men støtter meg for sikkerhets skyld til et annet og mye eldre visdomsord: *Errare humanum est, sed perceverare diabolicum* - Det er menneskelig å feile, men det er djevelsk å fortsette med det!

Alle profesjoner innen offentlig hjelpevirksomhet her til lands har kravet om respekt for menneskets verdighet og integritet med som et hovedpunkt i de respektive yrkesetikker, rent bortsett fra at de også opptrer som lovpålagte plikter for alle offentlig autoriserte hjelpere. Hva mener vi egentlig med slike honnørord? Har vi overhodet tatt oss tilstrekkelig tid til å reflektere over hva ordene står for, eller er de nærmest å betrakte som munnsvær? Disse spørsmål blir svært påtrengende når vi tar utfordringene fra de ovenfor nevnte mangeltilstander inn over oss.

Veien blir til mens vi går oss vill?

I horisont av de hjelpetrengendes skjebnefellesskap rører vi her ved selve kjernen i våre humanitetsidealer. Det er på høy tid å ta både ett og to skritt til siden og begynne på den vanskelige refleksjonen over hvor vi står og hvor vi vil hen med det lovfestede krav om respekt for menneskets verdighet.

Dette gjelder ikke minst i en tid som vår, hvor vi alle er så opptatt av å minne hverandre om hvor viktig det er at *veien blir til mens du går.* Men det er og blir et faktum at det er først når vi får et klart definert mål i sikte på vår kollektive vei gjennom livet, at vi har forutsetninger for å vite når vi går oss vill og befinner oss på avveier. Hvis det fortsatt skal være slik at

veien blir til mens vi går, så vil vi aldri være på avveier. Da vil alle veier være like legitime og vi forblir det vår tid er i ferd med å gjøre oss til: - nomadiske mennesker som med vår rastløse uro flakker omkring uten mål og mening med hva vi vil at våre liv skal være innrettet mot.

I det store og hele kan den nasjonale satsningen sees som et dramatisk oppgjør med ukulturene i fortiden: *Nå er det slutt på å håndtere hjelpetrengende menneskeskjebner som kopier av hverandre i de offentlige tjenesters liv. Heretter skal de hjelpetrengende møtes som unike personer i*

sitt eget liv. Intet menneske er en kopi av noe annet menneske. Vi er alle usammenlignbare med hverandre og opptrer som originale uttrykk for oss selv i våre egne liv. Enhver har derfor krav på å bli møtt, hørt og sett, akseptert og forstått i sin unike tilstedeværelse. Det er i dette perspektiv at kravet om respekt for menneskeverdet har gjort seg tungt gjeldende innen alle lovreformer og nasjonale opptrappingsplaner. Hva mener vi så med dette kravet, og i hvilken grad kan vi si at det er en realitet innen offentlig hjelpevirksomhet i dag?

Verdenshumanismens idé om menneskets iboende verdighet

Grunnpremissene for den moderne tidsalders humanitetsidealer finner vi uttrykt allerede i første setning i Verdenserklæringens Innledning. Her finner vi de påstander uttrykt som danner fundamentet for den nye tidsalders verdenshumanisme: «Da anerkjennelsen av iboende verdighet og av like og uavhendelige rettigheter for alle medlemmer av menneskeslekten er grunnlaget for frihet, rettferdighet og fred i verden».

Påstandene er følgende: menneskeheten utgjør én familie, i seg selv en vakker tanke! - og alle familiemedlemmer, hvert eneste menneske innen verdensfamilien, er i besittelse av en «iboende verdighet» og har «like og uavhendelige rettigheter». Omfanget av slike «like og uavhendelige rettigheter» er i Verdenserklæringen av 1948 begrenset til 30 artikler, som senere er blitt utvidet med de to tidligere omtalte FN-konvensjonene av 1966: Konvensjonen om sivile og politiske rettigheter og Konvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter. Disse konvensjonene oppfattes og omtales i dag gjerne som den annen halvdel av verdenssamfunnets grunnlovserklæring. De er i dag, som tidligere fremstilt, sammen med Europakonvensjonen av 1950 og Konvensjonen om barns rettigheter av 1991 inkorporert i Den norske grunnlov (Menneskerettsloven § 110 C) og er som sådan bindende og prioriterte rettskilder i det norske samfunn. Samtidig får vi imidlertid en helt ny begrunnelse for hva som menes med respekt for menneskeverdet (*human dignity*).

Den store gevinst: Idéen om menneskets iboende verdighet umuliggjør forestillinger om gradert verdighet

Selve dramatikken over innføringen av det nye, globaliserte menneskebilde ligger uttrykt i ett eneste presiserende ord: *iboende*. Det nye postulat om hva det er som gjør mennesket unikt, peker i motsatt retning i forhold til de tidligere tradisjonelle menneskebilder. Menneskets verdighet er ikke lenger å forstå som et resultat av eksterne garantister, tvert om er menneskets verdighet begrunnet på en kvalitet som er naturgitt, nettopp iboende i menneskets natur. Uavhengig av såvel Gudsautoritet som fornuftsautoritet er det et faktum at mennesket har en verdighet. Og denne verdighet har hvert enkelt menneske, uten unntak, fra livets definitive begynnelse til livets like definitive avslutning. Naturgitt som den er, vedblir denne verdighet med å være intakt og uberørt av alle ytre relasjoner og

påkjenninger. Den kan ikke tapes, uansett hvor stigmatisert eller infernalsk livet blir. Verken sykdom, smerter, lidelse, psykisk utviklingshemning eller en demensutvikling forårsaker noe tap av verdighet.

Fortiden hadde nok klare og tydelige fasitsvar på hva det var som gjorde mennesket unikt, men hva med det nye begrep om menneskets iboende verdighet? Det er, som nevnt, et ikke-relasjonelt begrep, men det er også tomt og innholdsløst. Det var på dette grunnlag begrepet fikk sin suksess i kraft av at man allerede fra første øyeblikk, oppnådde en overlappende enighet (*overlapping consensus*). Alle medlemsland var enige (bortsett fra fem avholdende stater), men med vidt forskjellige begrunnelser. Den samme form for overlappende enighet er i dag knesatt som rammebetingelser for de mange arenaer hvor hjelpetrengende menneskeskjebner skal møtes med en godt utviklet respekt for deres iboende verdighet. Men postulatet forblir tomt og innholdsløst inntil den enkelte bruker (med støtte av pårørende eller verge) selv fyller det med brukerens eget livsinnhold.

Forsøk på en oppsummering

Jeg har i det ovenstående forsøkt å risse opp det ideologiske utgangspunkt for reformene innen norsk politikk i det første tiår etter at det norske rettssamfunn ble internasjonalisert. Arenaene for all hjelpe- og opplysningsvirksomhet er blitt merkbart annerledes. Det er slutt på den tid da overformynderi og paternalisme hadde sin legitime plass innen helse- og sosialarbeidet. Den gang hadde man fasitsvarene med seg, noe som på sitt verste kunne resultere i en omfattende pampevirksomhet i møtet med de hjelpetrengende. På de nye arenaene har slik virksomhet mistet sin legitimitet. Vi har ikke lenger med oss etablerte fasitsvar på hva vi mener med kravet om respekt for menneskeverdet. Kravet er åpent og ubegrunnet og vi er henvist til den samme overlappende enighet på de lokale hjelpearenaer: Respekt for menneskeverdet er vi felles om, men den eneste som kan gi oss et fasitsvar på hva dette dreier seg om, er den hjelpetrengende selv og kun denne! Derfor er kravene om brukermedvirkning, selvbestemmelsesrett og individuelle planer så viktige innen reformpolitikken for et inkluderende samfunn og et forsterket rettsvern for de hjelpetrengende.

Hvor reell er retten til selvbestemmelse?

I de nye lovtekstene understrekes kravet om selvbestemmelsesretten. Ordet «autonomi» er sammensatt av to greske ord: *autos* = selv og *nomos* = lov, norm, regel. Derfor betyr autonomi å være selvlovgivende, selvnormerende, selvregulerende, kort sagt: selvbestemmende. Men hva betyr det? Retten til autonomi er et tvetydig anliggende. Vi kan tolke denne rett i forhold til enkeltmennesket og hevde at det er sjølvråderetten som er knesatt (i likhet med bl.a. abortloven!) eller vi kan hevde at retten til autonomi skal tolkes mer moderat som en medbestemmelsesrett i forhold til vår forpliktelse overfor kollektive plikter og hensyn. Begge tolkninger flyter fritt i de ulike faglige miljøer: I de yrkesetiske retningslinjene for nordiske psykologer finner vi en ekstrem

vektlegging av individuell selvbestemmelsesrett: *Psykologen sørger for å ivareta maksimal autonomi og selvbestemmelse for klienten* (II, 1). I Sosial- og helsedirektoratets veileder til forskrift om individuell plan fra 2005 finner vi derimot en modifisert tolkning. Her legges det mer vekt på en kollektiv medbestemmelsesrett: *Tjenestemottakerens rett til medbestemmelse ved utforming av det tilbudet som skal gis er et sentralt prinsipp i sosial- og helselovgivningen* (s. 14).

Det er grunn til å tro at psykologene går for langt i sine yrkesetiske retningslinjer. De lover mer enn de kan holde, og det er ingen tjent med. Verre er det at de åpenbart også er på kollisjonskurs med rettsvernet som ikke lover mer enn retten til medbestemmelse: *Brukerkravene vil være individuelle og mangfoldige. Det ligger ikke i kvalitetsbegrepet at alle brukere må få sine individuelle krav innfridd for at tjenestene skal ha riktig kvalitet. Tjenesteyter må kartlegge de ulike individuelle krav brukerne har, og selv avgjøre administrativt eller politisk hvilke av disse kravene som skal innfris og gis status som brkerkrav.(…) Kvalitet er (…) ikke det samme som det maksimalt beste for den enkelte pasient.* (Ot prp.nr.10: Om lov om spesialisthelsetjenesten mm. 1998-99. Sosial- og Helsedepartementet).

Lovtekstenes understrekning av at brukerne har en formell medbestemmelsesrett, men altså ikke en ekstrem selvbestemmelsesrett, pålegger tjenesteytere ansvaret for å informere tjenestenytere om hvilke tungtveiende behov som kan overprøve deres individuelle ønsker og behov. Her sviktes det over en lav sko. Tjenesteytere er pålagt en plikt til å informere og det inkluderer de begrensninger som kan gjøre seg gjeldende for den enkelte brukers selvbestemmelsesrett. Det er helt vesentlig å innskjerpe dette i en tid hvor brukerorganisasjonene, eksempelvis i foreningene for de funksjonshemmede, i tiltagende grad hevder at det foreligger en lovbestemt brukerstyring. Dette er ikke lovhjemlet noe sted, derimot en brukermedvirkning.

Hva gjør vi når brukerens autonomi minimaliseres?

Rettsvernet bygger, som vi har sett, på retten til et informert samtykke og, i ett hermed, retten til å være medbesluttende. Det betyr at når vi ikke lenger har noe ønske om å bli informert, så skal også det respekteres i autonomiens navn. Det kan være så mange grunner til det. Livssituasjonen kan få en slik karakter av slitasje at vi ikke orker noen informasjon, hvor vi kun ønsker fred og ro. Da er det faktisk en lovfestet rett å slippe informasjon. I andre tilfeller kan det melde seg situasjoner hvor vi blir i tvil om hva som er reelle ønsker og behov. Hva gjør vi da?

Retten til et informert samtykke eller retten til å være medbestemmende er lovfestet og fungerer, så langt disse prinsippene rekker, som gode deler av et intakt rettsvern for psykisk utviklingshemmede. Men hva står vi igjen med når begge rettighetsprinsipper må parkeres på sidelinjen på grunn av den hjelpetrengendes tilstand? Kravet om respekt og anerkjennelse av iboende verdighet er hittil belyst ut fra disse rettighetsprinsippene. Men hva betyr nå det samme

krav om respekt for de psykisk funksjonshemmedes iboende verdighet når både samtykkeretten og medbestemmelsesretten ikke blir gangbare som følge av viltflytende angst eller omfattende realitetsforstyrrelser? Her er det grunn til å understreke at sikkerhetsnettet fortsatt er intakt og nå i kraft av det tredje rettighetsprinsipp: Respekt for den hjelpetrengendes integritet. Det er dette prinsipp som underbygger så vel samtykkeprinsipp som autonomiprinsipp og fungerer som et slags lim for begge prinsipper. Kravet om anerkjennelse og respekt for brukerens integritet viker nemlig aldri plass, uansett hvor dårlig brukerens ressurser blir.

Respekt for brukernes integritet – hva mener vi med det?

Ordet «integritet» er latinsk og dannet av betegnelsen «integer», som betyr : å være «hel» eller «fullstendig». I forretningslivet betyr «integritet» gjerne «å være hel ved». På dette grunnlag baserte man i Middelalderen uttrykket «integritat», som betyr å være «sunn» eller «frisk». Herav fremkommer den moderne helsedefinisjon: *Helse er en tilstand av fullstendig fysisk, mentalt og sosialt velvære og ikke bare fravær av sykdom eller lyte* (WHO).

Alle ord bør imidlertid tilbakeføres til det verb som ligger til grunn. Substantiver er og blir abstrakte, mens gjerningsordene, derimot, er konkrete. Hvilket gjerningsord ligger til grunn for ordet «integritet»? Det er verbet «tegritare», som betyr: «skade», «krenke». Når forstavelsen '–in' heftes på verbet, som i presens partisipp: «integritas», får vi en nærmere konkretisering av hva vi mener med å være «helhetlig», nemlig: «ikke være krenket».

Det lovfestede krav om anerkjennelse og respekt for de hjelpetrengendes verdighet og integritet nedfeller seg nå i et krav om ikke å krenke. Dette er fint fanget inn av de gode hjelperes yrkesetiske kodeks (FO-etikken):*Det er en nødvendig del av yrkesutøverens kompetanse å kunne utøve myndighet på en slik måte at den det gjelder ikke føler seg krenket.»*(3.4)

Spørsmålet melder seg av seg selv: Hva vet vi om krenkelser, for vidt forskjellige brukeres vidt forskjellige behov for nærhet og distanse? De tidligere tiders fasitsvar er forlengst forlatt. Tilbake står vi med en ny tids svar og hvor vi alle må prøve ut nye invitasjoner til gode samtaler og konkrete medmenneskelige nærvær. Har overhodet kommunikasjon lenger preg av å være en kunstutøvelse? Hva med kunsten å kunne improvisere, tilpasse tjenesteytelsene på en adekvat måte i forhold til individuelle behov? Spørsmålene står i kø og utfordrer oss alle innen fremtidens psykiske helsevern generelt og i arbeidet for de psykisk funksjonshemmede spesielt. • • •

Litteraturliste

Andreassen, Bård A. & Ryan, Odd A. (red.) (1991) *Menneskerettigheter: En dokumentsamling.* Oslo: Ad Notam

Norges offentlige utredninger (NOU 1993:18) *Lovgivning om menneskerettigheter.*

Justis- og politidepartementet (Ot. prp. nr.3 1998-99) *Om lov om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett (menneskerettsloven).*

Sosial- og Helsedepartementet (Ot. prp. nr. 10 1998-99) *Om lov om spesialisthelsetjenesten mm.*

Utenriksdepartementet (St. meld. nr. 21 1999-2000) *Menneskeverd i sentrum. Handlingsplan for menneskerettigheter.*

Sosial- og Helsedepartementet (Rundskriv 1-24/1999) *Opptrappingsplan for psykisk helse 1999-2006.*
Risse, Thomas, Ropp, Stephen C. & Sikkink, Kathryn (red.) (1999) *The Power of Human Rights. International Norms and Domestic Change.* Cambridge Univ. Press
Statens Helsetilsyn (Utredningsserie 10-2000) *Personer med samtidig alvorlig psykisk lidelse og omfattende rusmisbruk.*
Sosial- og Helsedirekoratet (Utredningsserie 2-2000) *Koordinering av psykososialt arbeid for personer med langvarige og alvorlige psykiske lidelser.*
Sosial- og Helsedepartementet (Rundskriv 1-10/2001) *Lov om etablering og gjennomføring av psykisk helsevern.*
Freeman, Michael (2002) *Human Rights. An interdisciplinary approach.* Cambridge: Plackwell Publishing Company
Sosial- og Helsedirektoratet (2005) *Veileder til forskrift om individuell plan 2005.*
Sosial- og Helsedirektoratet (2006) *Veileder til psykisk helsevern for voksne: Distriktspsykiatriske sentre – med blikket vendt mot kommunene og spesialiserte sykehusfunksjoner i ryggen.*

Forfatteroversikt

Tore Frost (født 1943) er universitetslektor emeritus ved IFIKK, Universitetet i Oslo. Han har tidligere bl. a. utgitt:

Frost, Tore m.fl. (oversetter og medredaktør) (1999-2008) *Platons samlede verker til norsk* (9 bind). Oslo: Vidarforlaget
Frost, Tore (2003) *Greske myter og mysterier*. Oslo: De norske bokklubbene
Kapitler i følgende fagbøker:
Samtalens filosofi og etikk i boken *Samtalen i skolen*. Oslo: Damm forlag 2004
Menneskets iboende verdighet i boken *Samtalen i barnehagen*. Oslo Damm forlag 2005

Høgskolen i Østfold

HAR DU LYST TIL Å BLI BARNEVERNPEDAGOG, SOSIONOM ELLER VERNEPLEIER?

Søk deg til avdeling for Helse- og Sosialfag ved Høgskolen i Østfold.

Vi tilbyr bl.a. tre-årige studier i

Bachelor Barnevern
Bachelor Sosialt arbeid
Bachelor Vernepleie

Vi holder til på Kråkerøy i Fredrikstad.

For mer informasjon se:
www.hiof.no

Tlf. 69 21 50 00